

תוכן העניינים

- יא הקדמה
- יג הקדמה למהדורה השנייה
- יד הקדמה למהדורה השלישית
- 1 מבוא
ראשיתו של היישוב היהודי בגרמניה בימי הביניים 1; הגירה, דמוגרפיה וסודות הקהילה 4; מעמדם המדיני, החברתי והכלכלי של היהודים במאות העשירית והאחת-עשרה 9; קשרי תרבות עם סביבתם 14; דמותה של החברה היהודית באשכנז במאות העשירית והאחת-עשרה 18; המקורות לחקר קורותיהם של חכמי אשכנז הראשונים 23.
- 27 פרק ראשון: ראשיתו של לימוד התורה באשכנז
עלייתו של מגנצא ושל וורמייזא כמרכזים ללימוד תורה 27; הימצאותם של חכמים בקהילות אחרות 28; הגירת משפחת קלונימוס מאיטליה למגנצא 29; זמן ההגירה ו"המלך קלא" 35; השפעת ההגירה על היישוב היהודי בגרמניה 44; ר' משולם בר' קלונימוס — קורותיו 49; קווים לדמותו 58; יצירתו הספרותית: תשיבותה 63; פירושו למשנת אבות 64; תשובותיו 68; מקורותיו 73; פיוטי 76.
- 79 פרק שני: המרכז במגנצא במחצית השנייה של המאה העשירית
ובראשית המאה האחת-עשרה
קווי אפיון 79; ר' ליאונטין — קורותיו 80; תורתו 81. ר' שמעון בן יצחק — קורותיו 86; חבריו ותלמידיו 93; קווים לדמותו 94; חלקו בהנהגת הקהילות 95; פיוטיו 96. ר' מכיר בר' יהודה וספרו "אלף בית דר' מכיר" 102.
- 106 פרק שלישי: רבנו גרשום מאור הגולה
מבוא 106; קורותיו 107; מוצאו 113; תלמידיו וחבריו 116; דרכו בהנהגת הישיבה 119; מנהיגותו ועמדתו בבעיות הציבור 121; תקנות רגמ"ה 132; יצירתו הספרותית: מבוא 149; פסקים 150; שאלות ותשובות 151; דרכו בכתיבת תשובותיו 153; זיקתו למקרא 154; מקורותיו 157; נוסח ומסורה 158; פיוטים 161; פירושים לתלמוד 165.
- 175 פרק רביעי: ר' יהודה הכהן
קורותיו 175; משפחתו 178; רבותיו, חבריו ותלמידיו 182; מעמדו 185; קווים לדמותו 188; יחסו אל שלטון הקהל 189; יצירתו הספרותית: מבוא 195; ספר הדינים 196; דרכו בכתיבת תשובותיו 201; מקורותיו 204; השימוש בספר הדינים 206.

הנסיגה בהתפתחותה של היצירה הרוחנית 211; ר' אליעזר הגדול — קורותיו 211; משפחתו 214; רבותיו, חבריו ותלמידיו 216; קווים לדמותו 221; עמדתו בבעיות הציבור 224; יצירתו הספרותית: פירושים למקרא 225; תשובות 226; פסקים 227; חיבורים שיוחסו לו בטעות 228; תורתו וזיקתו אל חסידי אשכנז 230.

ר' יעקב בר' יקר — קורותיו 233; משפחתו 234; רבותיו, חבריו ותלמידיו 236; מקומו 243; קווים לדמותו 246; יצירתו הספרותית: פירושים למקרא 249; פירושים לתלמוד 250; תשובות 252; ספר "בשר על גבי גחלים" (?) 254; חיבורים שיוחסו לו בטעות 257. ר' דוד הלוי — זמנו 258; משפחתו 258; תלמידיו 260; מעמדו ותורתו 263.

הרקע ההיסטורי לעלייתו של המרכז היהודי בוורמייזא 265; ר' יצחק הלוי — שמו וכינוייו 266; זמנו 267; משפחתו 270; רבותיו, חבריו ותלמידיו 277; קווים לדמותו 282; עצמאותו וחידושי 282; יצירתו הספרותית: פירושים למקרא 288; פירושים לתלמוד 289; תשובות 290; פיוטים 291. ר' מאיר בר' יצחק ש"ץ — קורותיו 292; קווים לדמותו 293; פיוטיו 294.

מבוא 297; ר' יצחק בן יהודה — קורותיו 298; משפחתו 300; רבותיו וחבריו 302; תלמידיו 306; קווים לדמותו 309; יחסו אל המנהג 310; יחסו אל שלטון הקהל 312; מעמדו 313; יצירתו הספרותית: פירושים לתלמוד 316; תשובות 318. ר' שמואל הלוי ור' שמואל הכהן — מעמדם 321; קורותיו ותורתו של ר' שמואל הלוי 322; קורותיו ותורתו של ר' שמואל הכהן 324.

פריחתו ופירסומו 326; ר' שלמה בר' שמשון — זמנו ומשפחתו 327; קשריו עם רש"י 330; תלמידיו 333; קווים לדמותו 334; שמרנותו ועמדתו בבעיות הציבור 335; מעמדו כ-episcopus Iudaeorum 339; יצירתו הספרותית: תשובות 340; קירבתו לדרכם של בעלי התוספות 343; פירוש לתלמוד 343; פיוטים ופירושים 344; חיבורים שיוחסו לו בטעות 345. ר' קלונימוס בר' שבתי מרומי — הגירתו מאיטליה — זמנה ומגיעיה 348; חשיבות פעולתו במרכז בוורמייזא 351; יצירתו הספרותית 352. בניו של ר' יצחק הלוי — מעמדם וחלקם בהנהגת קהילת וורמייזא 354.

ההרעה במעמדם המדיני והחברתי של היהודים וירידת כוחו של המרכז במגנצא 358. בני מכיר — קורותיהם ומשפחתם 361; מקומם וגדודיהם 364; קווים לדמותם 369; תחושת ההתבטלות בפני דורות ראשונים 370; יצירתם הספרותית: פיוטים 373; ספר "מעשה המכירי" 374; אופיו ומבנהו 376; עריכת הספר 381; מקורותיהם וזיקתם אל המורשה הבבלית 383. חכמי מגנצא בסוף המאה האחת-עשרה 386; ר' משולם בר' משה — קורותיו 386; פירושו למשנה 388; פיוטים ופירושים 389; שאלותיו

מהגאון הארץ-ישראלי 391. ר' יצחק בר' משה וחכמים אחרים 393 ;
עלייתו של המרכז בשפירא 397 ; חכמי שפירא וזיקתם אל המרכז במגנצא
398.

400

פרק עשירי: סיכום

- א. מקומם ומעמדם של חכמים בחברה היהודית באשכנז הקדומה —
המשפחות המיוחסות והשפעתן 400 ; הגורמים ההיסטוריים להתפתחות
זו 402 ; מעמד האשה 405 ; ריבוד חברתי 408 ; האווירה בישיבה
409 ; השוואה לאולפנות הנוצריות 410 ; חלקם של חכמים בתשלום
המיסים 411.
- ב. בין מגנצא לוורמייזא — דעת אפשטיין ובדיקתה 412 ; השמרנות
במגנצא מול הפתיחות בוורמייזא 412 ; לאופייה של הפעילות הספרו-
תית בשני המרכזים 414 ; עלייתה של וורמייזא בסוף המאה 414.
- ג. לדמותה של היצירה הספרותית באשכנז במאה האחת-עשרה —
חלוקה לשלוש תקופות 416 ; העיסוק במקרא 419 ; פסקים וספרי
ליקוטים 420 ; פירושים לתלמוד הבבלי 422 ; פיוטים 422 ; השוואה
לפעילות הספרותית בחברה הנוצרית 423.
- ד. זיקתם של חכמי אשכנז הראשונים אל המורשה הארץ-ישראלית —
דעות חוקרים ובדיקתן 424 ; רישומה של המורשה הבבלית 428 ;
הזיקה למקרא ולמקורות תנאיים 429 ; ההתפתחות באמצע המאה
האחת-עשרה 432 ; רישומה של המורשה הארץ-ישראלית 433 ; מסורת
לשונית ומנהגים 433.
- ה. גזירות תתנ"ו (1096) — משבר ומיפנה ? הדעות הקיימות ובדיקתן
435 ; עוצמת הפגיעות בתתנ"ו 436 ; זיקתם של חכמי אשכנז במאה
השתי-עשרה ושל חסידי אשכנז אל מורשתם של חכמי אשכנז
הראשונים 438.

441

תיקונים והשלמות למהדורה השנייה

449

תיקונים והשלמות למהדורה השלישית

453

מפתחות

מפתח העניינים 453 ; מפתח שמות האנשים 460 ; מפתח שמות המקומות
467 ; מפתח כתבי-היד 470.

475

ביבליוגרפיה

רשימת קיצורים 475 ; מקורות ומחקרים 476.

הקדמה

ספר זה בא לדון במפעלם של חכמי אשכנז הראשונים מאז ייסודן של קהילות ישראל בערים שבעמק הריינוס ובלותרינגיה בימיה של השושלת הקארולינגית ועד למכה הקשה שפגעה בהן בגזירות שנת תתנ"ו. מתוארים בו קורותיהם של חכמים אלה, מפעלם הרוחני והספרותי ודרכם בהנהגת הציבור.

החכמים הנזכרים נמנו עם המשפחות המיוחסות של יהדות אשכנז הקדומה ואחזו בידם "כתר תורה" ו"כתר מלכות" גם יחד, בשמשם מורי הוראה, מרביצי תורה לרבים, מנהיגים לבני עדתם, מעצבי דמותן החברתית של הקהילות ולעיתים קרובות אף מייצגיהן בפני השלטונות. מכאן, שבדיון בהם נכרכו גם כמה מבעיות היסוד של מיבנה החברה היהודית, יחסה אל סביבתה ומעמדה המדיני. בפרק המסכם אף נדונו כמה מאלה במפורט כנושאים העומדים בפני עצמם.

לתקופת-בראשית זו חשיבות רבה לחקר דמותה של יהדות אשכנז בגרמניה גופה ובענפים שנתפשטו הימנה לדורות הרבה. בה הונחו היסודות להתפתחותם של חיי הרוח, לדרכי אירגון הפנימי של הקהילות ולדמות החברה וערכיה — תוך מתן מקום מרכזי ללימודה של תורה ולהשפעתה על חיי יום-יום.

היישוב היהודי באשכנז נשא מתחילתו אופי מיוחד. נעדר בו יסוד מקומי קדום, והוא נתבסס על הגירות קטנות ממרכזים שונים: איטליה, צרפת הצפונית, ומאוחר יותר גם פרובאנס, ביונטיון ואף ארצות הח'ליפות המוסלמית. הגירות אלה והשפעתו הרבה של התא המשפחתי הביאו מלכתחילה להיווצרותם של מנהגים שונים ומסורות תרבותיות שונות, שגשתמרו לדורות והטביעו את חותמם על התפצלותם של מנהגי אשכנז, ובמידה מסוימת גם על התפתחותם של זרמים רוחניים שונים.

עניים אנו עד מאוד במקורות שיאפשרו לצייר תמונה כוללת ומסכמת של קורותיהם של חכמים אלה ושל פעולתם. בכך יש לתלות את העובדה, שספר זה הוא בבחינת נסיון ראשון לעשות כן, ולו באופן חלקי. נסתייעתי הרבה בחומר חדש, שטמון היה בעשרות כתבי-יד, וכן בדיונים חלקיים, פרי עטם של חוקרים שונים, וביניהם כמה מראשי המדברים בחקר חכמת ישראל, שעשו את מלאכתם מתוך אהבה ומסירות.

מקום נרחב הקדשתי לדיון בפרטים ביוגרפיים, הנראים לכאורה כבעלי חשיבות משנית (וזמנם של חכמים, מוצאם, מקום פעולתם, השתלשלות משפחתם ועוד). לא רק מיעוט המקורות גרם לכך; גופי דברים קשורים גם הם בפרטים אלה, ובמקרים רבים משמשים הם גם לחקר מהותן של תופעות.

במקומות בהם עניים אנו במקורות השארתי הדברים בספק, ונמנעתי מהכרעה או מהעלאת השערות, שאמנם יפות הן ומסייעות ליצור תמונה כוללת יותר, אך באמת תלויות הן על בלימה. רק אלה מן המקורות החדשים שנתגלו לי, הקשורים במהותם של דברים, הובאו כאן. אני עוסק עתה בהשלמתו של כרך שני, המקביל לחיבור זה, ובו יפורסמו אי"ה מקורות אלה כולם במלואם. מלאכת כתיבת הספר נסתיימה בשלהי שנת תשל"ט ונבצר ממני להתייחס למחקרים ולחיבורים שנתפרסמו לאחר מכן.

ראשיתו של חיבור זה בעבודת מחקר לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, על תולדותיה של הספרות הרבנית באשכנז מלאחר רבנו גרשום מאור הגולה ועד לרש"י, שהוגשה לסינט האוניברסיטה העברית בירושלים בשנת תשל"ג ונכתבה בהדרכתו של פרופ' א"א אורבך. הורחבה כאן המסגרת הכרונולוגית ונוספו חמישה פרקים חדשים. גם באחרים הוגדלה היריעה במידה רבה, בעיקר בשל מקורות חדשים מכתבייד שנתגלו לי ובשל מחקרים היסטוריים שנתפרסמו מאז.

חובה נעימה היא לי להודות לכל אלה שסייעו בידי בעת כתיבתו של ספר זה. מורי: פרופ' א"א אורבך ופרופ' ש' אברמסון, שלימדוני דרך אמת בחקר תורתם של ראשונים; ופרופ' ח' ביינארט, עמו נועצתי בליבונן של כמה פרשיות היסטוריות ובעניינים אחרים, והוא עודדני הרבה בהשלמת חיבור זה.

הערות חשובות העירוני גם מכירי ורעי פרופ' י' זוסמן, מר א' נחלון, פרופ' ח' סלוביצי'ק, דוצנט א' קופפר וד"ר י' תא-שמע (שאף נאות לקרוא הגהה אחת של הספר). ד"ר א' שנאן קרא את כתב-היד וטרח בשיפור הסגנון. רעייתי רחל סייעה בידי בהתקנת המפתחות ומר ד' קרונה קרא הגהה של עלי הספר. מר ב"צ יהושע, מנהל הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ומר ד' בנוביץ המסייע על ידו, טיפלו בנאמנות בעיצוב צורתו של הספר. הגהלות ספריות שונות איפשרו לי לחקור כתבייד שברשותם ולפרסמם, כמפורט להלן במפתח כתבי היד.

הדפסת הספר נסתייעה בתרומותיהם של ד"ר א' שפירא מניו-ג'רסי, מר ס' שטיין מלונדון, המכון לחקר לימודי היהדות באוניברסיטת לונדון (Institute of Jewish Studies, University College London), אוניברסיטת קמברידג' (מקרון Tyrwhitt) והרב ד"ר ע' יעקובוביץ, רבה הראשי של יהדות אנגליה. פרופ' ר' לוואה טרח הרבה בהשגת התרומות ממוסדות המחקר באנגליה. יעמדו כולם על התודה ועל הברכה.

אברהם גרוסמן

בע"ה. חנוכה תשמ"א
האוניברסיטה העברית בירושלים

הקדמה למהדורה השנייה

המהדורה הראשונה של ספרי זה אזלה לפני מספר שנים. לשמחתי, הספר התקבל בסבר פנים יפות על ידי חוקרים ולומדים. נכתבו עליו מאמרי ביקורת וסקירות בעברית ובלשוונות אחרות. דברים שכתבתי בו אזכרו ואף נדונו כמחקרים שונים. גם חוגים שלא מהעולם האקדמי — תלמידי־חכמים שתורתם אומנותם — נזקקו לו, אף אם לא תמיד הזכירוהו בשמו.

במהדורה זו הוכנסו תיקונים שונים והשלמות, מהם שנתבררו ונתגלו לי עצמי, ומהם שחברים, ידידים וקוראים העירו עליהם. תודתי הרבה נתונה לכולם. במיוחד אציין את מר שמחה עמנואל, מן החוג לתלמוד באוניברסיטה העברית בירושלים, שהרבה מהערותיו הובאו כאן.

חלק מן התיקונים נעשה בגוף הספר, בטקסט או בהערות. תיקונים שמסיבות טכניות לא ניתן היה לעשותם בגוף הספר הובאו בסופו יחד עם ההשלמות. בהשלמות ציינתי גם לספרות כיבליוגרפית שנתפרסמה בינתיים באותם עניינים הנוגעים ישירות לנושא הנדון ואשר חשיבותם מרובה.

אברהם גרוסמן

בע"ה. ירושלים, סיוון תשמ"ח

הקדמה למהדורה השלישית

כמהדורה השלישית הוכנסו תיקונים ספורים והשלמות. מקצת התיקונים נעשו בגוף הספר, בטקסט או בהערות. תיקונים שמסיבות טכניות לא ניתן היה לעשותם בגוף הספר הוכאו בסופו יחד עם ההשלמות. רוב ההשלמות הן ספרות ביבליוגרפית שנתפרסמה בינתיים באותם עניינים הנוגעים ישירות בנושא הנדון ואשר חשיבותם מרובה.

אברהם גרוסמן

בע"ה. ירושלים, חנוכה תשס"א

מבוא

(א) ראשיתו של היישוב היהודי בגרמניה בימי הביניים

ראשיתו של היישוב היהודי בגרמניה בימי הביניים לוטה בערפל. מסורות אנדיות שונות מקדימות אותו עוד לתקופת הבית הראשון ומסורות אחרות לתקופת הבית השני, אך קשה לקבלן כאמת היסטורית, וככל הנראה יצאו לבטא מגמה מסוימת. הן באו לעולם כדי להוכיח לתושבי גרמניה, כי היהודים גרו באשכנז מימים קדמונים, דבר שהיה בו כדי להגדיל את זיקתם אל המקום

1 דיוגנו כאן נתייחד לחכמים, שחיו ופעלו בגרמניה, למרות שמבחינה תרבותית נכללו במסגרתה של יהדות אשכנז גם יהדות צרפת הצפונית וחלק מארצות הסלאבים. גבולותיה של גרמניה באותם ימים נקבעו, למעשה, במאה התשיעית: לפי חוזה ורדן משנת 843 נכלל בה (דהיינו בתחום שלטונו של לודוויג "הגרמני") רק החלק המזרחי, ונהר הריינס שימש כגבולה המערבי. בשנות השבעים והשמונים של אותה מאה סופחו לממלכה זו גם השטחים שבמערב לריינס עד הנהר סכלדה, דהיינו חבל הארץ של לותרינגיה, שבו מצויות היו כמה מקהילות ישראל הקדומות אשר באשכנז: קלן (Köln), טריר (Trier) ומץ (Metz). חבל ארץ זה אף גבל בקהילות המפוארות של מגנצא ווורמייזא, ומכאן הכינוי "חכמי לותר", שניתן גם הוא, בצידם של הכינויים "חכמי הריינס" ואחרים, לכמה מחכמי הראשונים של גרמניה, שישבו במגנצא ובוורמייזא. להתפתחותו של השם "אשכנז" ככינוי לגרמניה ראה ש' קרויס, השמות אשכנז וספרד, תרביץ ג (תרצ"ב), עמ' 423—435. קשה להסכים עם מסקנתו, כי שם זה הועבר מן הכינוי לכוורים. ראה גם בתשובתו של י' מאן, תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 391—393. שם זה ככינוי לגרמניה מצוי, ככל הנראה, כבר בשאלה שהופנתה אל רב פלטי גאון (גאון פומבדיתא בשנים 842—857): "רגילים אשכנזיים לבא אצלנו בסחורה בימות החמה ומיעוט מהם בימות הגשמים" (תשובות גאוני מורח ומערב, סימן קמט), אך אין הוכחה מוחלטת לזיהוי זה. מאידך, יחד הוא ככינוי לגרמניה בספר יוסיפון, אשר נכתב, ככל הנראה, בשנת 953: "אל ארץ המערב ואשכנז ובריקטניא וסקסוניא ואיסקוציא" (כת"י ירושלים 41280, דף 79ב, הוצאת מרכז זלמן שזר, תשל"ט, עמ' 212). רעיון קדמותו של היישוב היהודי מצוי בצורה דומה גם בקרב יהודי ספרד, ואף שם מגמתו אפולוגטית. ראה מה שכתב על כך, H. Beinart, Cuando llegaron los judios España, *Estudios* 3 (1962), pp. 1-32.

ואת מעמדם בעיני שכניהם הנוצרים. כמו כן רצו להראות, כי בכל מקרה לא הייתה יד אבותיהם במשפט המוות, שנחרץ בירושלים על ישו, ובכך ביקשו לנקות את עצמם מן ההאשמה שהוטחה כלפיהם פעמים רבות. שתי מסורות כאלה אף הגיעונו משמו של חכם מובהק כמהרי"ל:

אמהרי"ל [= אמר מהרי"ל] שראה בקובץ אחד העתק' שנעתק' מכת' שכתבו יודי' למגנצא בזמן מעשה ישו לבקש רחמי' שיבוטל. והי' כתו' בו: קהיל' מגנצא קהילת הלא כפר רעקנשפורק. וע"א [= ועוד אמר] שפעם אח' בימיו נמצ' מצבה אח' בקבורת מגנצא. והי' הפרט מיום קביעות' עד היו' ההוא י"א מאות שנה. והי' כתו' בה שפחה חרופה².

פשטם של דברים הוא, כי יהודי גרמניה נתבקשו להתפלל למען תבטל פעולתו של ישו. אמנם עולה מכאן, כי באותם ימים ישבו אבותיהם באשכנז ולא בארץ-ישראל, ולכן אין לקושרם לצליבתו, וזאת ככל הנראה מגמת הדברים, אך בפועל, קושרת מסורת זו בעקיפין את יהודי אשכנז למעשה כולו, ולא בכדי הושמט חלק זה על-ידי המדפיסים ונשתמר רק בכתב-יד³. אפשר שיש לפרש את הדברים כבקשת רחמים למען יבוטל משפטו של ישו, אך הסברה הראשונה קרובה יותר לאמת. המעשה השני, מציאת המצבה, בגדר האפשר הוא. יהודים ישבו בגרמניה בסוף המאה השלישית (ראה להלן). אך הראשון — שבו הסתמך מהרי"ל על העתקה אנונימית — לא יצא מכלל אגדה. השם "הלא" (Halla, Halle) לעיר זו מופיע רק משנת 806, כאשר הוקמה המצודה (Burg) של אותה עיר על גדות נהר זאלה (Saale) באישורו של קארל הגדול⁴. נראה, שאף מעשה זה מגמתו להדגיש את קדמותו של היישוב היהודי באשכנז, ואולי אף את חשיבותו של הקהילות הנוכרות בו.

ידיעות מהימנות על יישוב יהודי בגרמניה הן מן התקופה הרומית. מפקודותיו של הקיסר קונסטנטינוס מן השנים 321 ו-331 ניתן ללמוד על קיומה של קהילה יהודית מאורגנת בעיר קלן. ייתכן, שגם במקומות אחרים בגרמניה, ובמיוחד

2 כלומר, המצבה היא מסוף המאה השלישית. כת"י בודליאנה Opp. 296 (2368) ברשימת נויבאור), דף 93ב. החלק השני, מציאת המצבה, נדפס בליקוטי מהרי"ל, דפוס ראשון, סביוביטה שי"ו, דף קיב ע"ב. [וראה מה שפרסם בינתיים ש' שפיצר, מוריה, ח, שבט תשל"ט, עמ' יא.]

3 מנוסחם של הדפוסים הראשונים ניתן ללמוד, שהשמטה מכוונת היא. בדפוס סביוביטה, שם, ובדפוס קרימונה שי"ח, דף קטז ע"ב, נאמר אחר הדברים הנ"ל: "מכל זה נשמע שק"מ מגנצא וקהילת ה"לא היית' קהילה חשובה מכמה וכמ' שנים". אין לקהילת הלא כל מקום בלא ראשיתם של הדברים הנוכרים. בדפוסים מאוחרים הושמטה, משלא הובן למה נזכרה בסופם של הדברים. על קדמות היישוב היהודי בעיר הלא ראה במאמרו של טיקוצ'ינסקי: Die ältesten Nachrichten über die Juden in Halle, MGWJ 57 (1913), pp. 32-43.

4 ראה גרמניה יודאיקה, חלק א, עמ' 124 ובספרות המנוייה שם בעמ' 128, הערה 8.

בטרייר (Trier) וברגנסבורג (Regensburg), ישבו יהודים באותם ימים⁵. לדעת אלבוגן המשיך יישוב יהודי זה בגרמניה להתקיים ברציפות עד ימי הביניים⁶. הוכחות ברורות לקביעה זו לא נמצאו. מסתבר יותר, כי הקהילות אלה נתבטלו בעת נדידות העמים, המלחמות הרבות באיזור וחורבנה של הקיסרות הרומית מסוף המאה הרביעית ועד לשנת 476.

מסורת אגדית אחרת קושרת את היעלמותן של הקהילות באשכנז עם המלחמות בין הנוצרים למוסלמים:

ובימים ההם רבו המלחמות בין הישמעאלים והנוצרים. ואז היו קדושות וגזירות בארץ אשכנז. הוצרכו לברח הפלטים לארץ צרפת, כי לא נשאר שריד בשנת תקע לאלף החמישי בכל ארץ אשכנז. עד שבא ר' קלונימוס מרומא עם הקיסר מלך צרפת קארלו מאיינו החזיר הישיבות עם תנאים וחוקים ונתיישבו שנית...⁷.

כלומר, לפי מסורת זו נמשכה רציפותו של היישוב היהודי באשכנז עד המאות השביעית-השמינית. אך גם על מסורת זו קשה להסתמך. אף אם הובאו המלחמות בין הנוצרים ובין המוסלמים כציון כרונולוגי בלבד, קשה למצוא באגדה זו גרעין היסטורי של ממש בכל הנוגע ליישוב היהודי בגרמניה. אכן, סוחרים מן המזרח, ובמיוחד הסורים, נטשו את אירופה בעקבות כיבושי המוסלמים. אך הם לא היו בגרמניה, שאליה מתייחסת, לכאורה, מסורת זו. שהרי הציון "אשכנז" מובא בה כניגוד ל"צרפת". נראה יותר, שמקור אגדי זה — אם בכלל טמון בו גרעין היסטורי כל שהוא — מתייחס אל הגזירות, שהוטלו על היהודים בצרפת בימיו של המלך המירובינגי דאגוברט (Dagobert, 629-639), אשר ציווה לגרש את היהודים מארץ זו. "אשכנז" ציון הוא לגאליה ו"צרפת" — לפרובאנס, והרי הימצאותם של יהודים בפרובאנס במאה השביעית מוכחת ממקורות שונים⁸.

מסורת אחרת קושרת את בואם של היהודים אל אדמת אשכנז עם נצחונות המוסלמים על הפרסים. בתיאור המלחמה שהייתה בין הפרסים והמוסלמים (עוד במאה השביעית) כותב ר' יוסף הכהן, כי כאשר ניגפו הפרסים —

5 ראה Aronius, *Regesten*, no. 2; G. Kisch, *Jewry Law in Medieval German Law-Books*, *PAAJR* 7 (1935-36), pp. 62 ff.
6 I. Elbogen, *Geschichte der Juden in Deutschland*, Berlin 1935, p. 16
7 צונץ, *Literaturgeschichte*, p. 625. על זיקתה של מסורת זו אל "אגדת קארל הגדול" ראה להלן.
8 P. Lambrechts, *Le Commerce des 'Syriens' en Gaule du Haut Empire à l'époque mérovingienne*, *L'Antiquité Classique* 6 (1937), pp. 35-61
היהודי בפרובאנס ראה E. Camau, *La Provence à travers les siècles*, Paris 1930, pp. 249-286; S. Schwarzfuchs, *WHJP, D.A.*, pp. 125-126

וינוסו יהודים רבים מארץ פרס כמפני חרב ויתהלכו מגוי אל גוי ומממלכה אל עם אחר. ויבאו ארצה רוסיאה וארץ אשכנז ושוציאה וימצאו שם יהודים רבים.⁹

אף במסורת זו קשה למצוא גרעין היסטורי. אין בידינו ידיעות על הגירה יהודית מפרס מפחד הכובשים המוסלמים; אדרבא, יחסם אל היהודים לאחר הכיבוש היה טוב. הגירה גדולה מרצון התרחשה מאוחר יותר, בעיקר במאה התשיעית, ומניעה היו בעיקר כלכליים.¹⁰ ממילא אין להסתמך גם על המשכם של הדברים, כי באותם מקומות, כולל אשכנז, נמצאו עוד לפני הגירה זו "יהודים רבים".

רק מראשית המאה התשיעית מצויות עדויות של ממש על הימצאותם של יהודים באשכנז. קארל הגדול עצמו בא במגע אישי עם סוחרים יהודים, וכבר בתקופה זו הועלתה כנגדם ההאשמה כי הם מנצלים את קשריהם האישיים אתו לשם השגת טובות הנאה והשפעה מעבר למה שהם ראויים לה.¹¹ בואם של סוחרים יהודים אלה קשור במאמצים, שעשו השליטים הקארולינגיים, לפיתוח הסחר. מדיניותו הכלכלית של קארל נתנה דחיפה חדשה להתרחבות חיי העיר. בצמתי הנהרות ריינוס ומז (Meuse) נעשו בזמנו פעולות מסחריות גדולות מאוד, מעבר למה שהיה מצוי בכל מקום אחר באירופה הנוצרית של אותם ימים. מציאות זו הביאה לאותם אזורים סוחרים מאומות שונות ובכללם יהודים. בין הסוחרים, שהתיישבו בסמוך לארמונו של קארל הגדול באאכן (Aachen, Aix-la-Chapelle), הייתה קבוצה של יהודים, אך הם נמצאו גם במקומות אחרים.¹² שני כיוונים עיקריים היו להגירה היהודית לאשכנז: מן הדרום — פרובאנס וצרפת, ומדרום-מזרח — מאיטליה. ההגירה מצרפת הייתה גם היא גדולה בכמותה. המהגרים הביאו עמם מסורות תרבותיות שונות, דבר שעתידי היה לתת את אותותיו באופן ברור בהתפתחותם של חיי הרוח באשכנז למשך שנים הרבה. מהגרים אלה היו בתחילה מעטים: קבוצות של סוחרים והגלוויים אליהם. בימיה של השושלת הסאכסית (919—1024) גדלה אוכלוסייה זו של מהגרים.

9 עמק הבכא, הוצאת לטריס, עמ' 9.

10 על הרקע להגירה זו ראה E. Ashtor, *Annales Économies Sociétés Civili-sations* (1972), pp. 185-214; S. D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1966, pp. 217-241.

11 ראה M.G.H., *Scriptores*, II, p. 737; Blumenkranz, *Les auteurs chré-tiens*, nos. 155a, 180.

12 על הסחר ראה M. Lombard, *La route de la Meuse et les relations lointaines des pays mosans entre le VIIIe et le XIe siècle, L'Art Mosan* (ed. P. Francastel), Paris 1953, pp. 9-20. על היהודים והתיישבו-תם ראה Aronius, *Regesten*, nos. 79, 97a; I. Elbogen, *Germania Judaica*, I, pp. XVIII-XX.

ונוסדו קהילות חדשות. אך עדיין היה מספרם של היהודים מועט, וככל הנראה לא עלה על כמה אלפים (וראה עוד להלן).

מיוחד היה היישוב היהודי באשכנז של אותם ימים בהיווצרותו בדרך זו. בקהילות ישראל בספרד היה קיים יסוד מקומי עוד מן התקופה הוויזיגוטית, ואליהן היגרו מאוחר יותר אלפים מרתבי הח'ליפות ובעיקר מבבל. בעקבות הגירה גדולה זו קמו במאות התשיעית והעשירית קהילות גדולות אף בצפון אפריקה¹³. גם באיטליה קיים היה יסוד מקומי, אשר לו מסורת קדומה. באשכנז לא היה, כאמור, יסוד מקומי קודם, והגירה אליה הייתה קטנה לאין ערוך, ובמרכזה עמדו מספר סוחרים אמידים והנלווים אליהם. עדות לכך נמצא הן במקורות חיצוניים והן במקורות פנימיים. לואי החסיד נתן ברבע הראשון של המאה התשיעית פריבילגיום ל"רבי דומאטוס ושמואל קרובו", שאותם לקח, כדבריו, תחת חסותו¹⁴. בפקודה אחרת שלו משנת 839 ציווה לתת ליהודי גאודיאקוס ובניו יעקב וויאקיוס תעודות מלכותיות, "שעל ידיהן נודיע ונצווה, כי העברים הנזכרים וורעייהם יהיו אדוניהן ובעליהן של האחויות הנזכרות וכל השייך להן"¹⁵. אמנם ברוב המקרים אין ביכולתנו לקבוע באיזה תחום של הממלכה הקארולינגית התיישבו אלה, אך ברור, כי חלקם הגיע בדרך זו אל גרמניה. בדרך דומה תאר ר' אלעזר מוורמייזא את הגירתה של משפחת קלונימוס מאיטליה לגרמניה:

הוא היה הראשון שיצא מלומברדי"אה הוא ובניו... וקרובו רבי איתאל ושאר אנשים חשובים¹⁶.

הרי לפנינו דמות מרכזית אשר סביבה התכנסו, בעת הגירתם והתיישבותם בגרמניה, אנשים נוספים מבני המשפחה וגם אחרים. הייתה זו מעין שיטת התיישבות סביב אישיות חשובה. עדות נוספת להגירתן של משפחות בודדות מצויה באוכלוסייתן הקטנה של קהילות שונות, אשר הורכבו לעיתים ממספר זעום של משפחות.

בדרך כלל היו מהגרים אלה סוחרים אמידים, ובחלקם אף נימנו על משפחות, שהיו מיוחסות בתורתן ובמעמדן כבר במקום מוצאם. כאמור, הם נתקבלו בסבר פנים יפות על-ידי השליטים הקארולינגיים, ולעיתים אף קיבלו מהם פריביילגיות שונות. צרכים שונים, דתיים בעיקרם, אילצו להביא עמיהם מהגרים נוספים שנשפחו אליהם. באופן טבעי ניתן מעמד של בכורה בכל התחומים לראש המשפחה ולבניו. בדרך כלל הייתה קבוצה מהגרת זו מעין גרעין זוטר,

13 ח"ו הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א, ירושלים תשכ"ה, עמ' 67 ואילך, ולעיל בהערה 10.

14 ארוןיוס, *Regesten*, No. 81. ראה גם שם, סימן 82, שבו מצוין במפורש, כי תחת חסותו של לודוויג נלקחו "דוד ויוסף עם חבריהם" (*cum pares eorum*).

15 שם, סימן 102.

16 ראה להלן, פרק א, הערה 25.

אשר סביבו נתרכזו במשך הזמן סוחרים יהודים אחרים, וכך קמה ועלתה קהילה מקומית¹⁷.

להיווצרותן של קהילות ישראל באשכנז בדרך זו לא ניתנה תשומת לב מספקת. חשיבותה רבה ביותר להבנת יסודותיהן בכמה תחומים: (א) מיבנה החברה; (ב) יסודותיה הכלכליים; (ג) סדרי ארגונה הפנימי; (ד) התפתחותם של חיי הרוח.

העובדה, כי מהגרים אלה היו בחלקם הגדול אמידים, נתנה את אותותיה לא רק במעמדו המדיני, התברתי והכלכלי, אלא גם בטויו חיהם. הייחוס המשפחתי — שניתנה לו חשיבות רבה — ומעמדה הגבוה באופן יחסי של האשה היהודייה בחברה זו קשורים אף הם בכך¹⁸. כמה מן התקנות, שניתקנו באותם ימים, הן ביחס לסדרי המשפחה ולסדרי הכלכלה והן ביחס לסדרי בתי-הדין, קשורים גם הם במיבנה זה של החברה¹⁹.

ובאשר לטויו חיהם וליצירתם הרוחנית: טבעי הוא, כי המהגרים והנלווים אליהם שמרו גם לאחר בואם אל גרמניה על המסורות של משפחותיהם, ובמיוחד כאשר היו אלה משפחות מיוחסות ומכובדות. גם צאצאיהם בדורות הבאים הלכו בדרך זו ושמרו בקנאות רבה על מסורות אבותיהם. תופעה זו היא ההסבר לריבויים ולהתפצלותם של המנהגים באשכנז, מעבר למצוי בכל מרכז יהודי אחר באותם ימים, ולמניעת היווצרותו של מנהג אחיד ומקובל גם כעבור מספר דורות. אף את זיקתן השונה של מספר משפחות אל מורשתן התרבותית של בבל ושל ארץ-ישראל יש לקשור במידת מה במציאות זו²⁰. לא היתה זו תמונה בת חלוף. מעמד הבכורה של אותן משפחות נשתמר לאורך זמן, וצאצאיהן זכו לו עד הגזירות בשנת תתנ"ו²¹.

גודלן הקטן באופן יחסי של חלק מן הקהילות באותם ימים ראשונים עולה בבירור מן המקורות. בשאלה שהופנתה אל ר' יוסף טובי'עלם במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה מסופר, כי קהילת טרויש (Troyes) אשר באיזור שמפנייה הטילה מס לשם פדיון שבויים על כמה קהילות אשר סביבותיה —

והחבושים נתנו רובם, והמותר הטילו עליהם קהל טרויי"ש ועל אחיהם בסביב משינ"ץ ושבאלצורא וב' נפשות שבקר לונ"ט²².

17 על מעמד הבכורה של משפחות אלה ראה בדיון במקומם ובמעמדם של חכמים בחברה היהודית, להלן בראש פרק י.

18 ראה הדיון שם, בפרק י. קשורים בכך גם סדרים אחרים באותן קהילות, וביניהם עיכוב תפילה, אך הדיון באלה אין מקומו כאן.

19 ראה הדיון בויקתם של חכמי אשכנז הראשונים אל ארץ-ישראל, להלן, פרק י, סעיף ג.

20 כך עולה הן מספרות ההלכה והן מן הכרוניקות על הגזירות בתתנ"ו. ראה להלן, פרק י, סעיף א.

22 תשובות בעלי התוספות, מהדורת איגוס, ניו יורק תשי"ד, עמ' 40. הקהילות הנזכרות הן Chalon, Auxerre, Sens.

מסתבר, כי המדובר בשני ראשי משפחות שבקהילת "קרלונט". העובדה, כי הקהילות המנויות התקשו ביותר לגבות את הסכום, אף שאת רובו שילמו הח" בושים עצמם, מלמדת גם היא, שלא הייתה בהן אוכלוסייה גדולה. ראשי קהילת טרוייש העידו על עצמם בשאלה אחרת, שנשלחה זמן מה לאחר השאלה הנוכחת, כי "אנו שקהלנו מתי מספר" ²³. בתיאורם שם נמצא עדות נוספת למשקלה של המשפחה והנלווים אליה: גזירתם הייתה נגד ראש משפחה אחד ("אלא אותו שמעון בלבד לא הסכים בדבר"). אך בהמשך הדברים מפורש, כי פעלו עמו כנגד הקהל אנשים נוספים שהיו קשורים בו. הקהל אף חשש, שמא יגזלו אותו שמעון ואנשיו את ספרי התורה מהם לאחר ששאר בני הקהילה "נבדלו מהם", וקרוב הוא, ששמעון ואנשיו יכלו לקיים מניין לעצמם. אין זה מקרה, כי רבים בתקופה זו המקורות העוסקים בשאלת תפילה בציבור בעשרה ²⁴. כמה מן התקנות המיוחדות לרגמ"ה קשורות גם הן במציאות זו ²⁵. קהילות אלה גדלו בהדרגה, הן בשל המשך ההגירה (בעיקר מצרפת) והן בשל הריבוי הטבעי ²⁶. בדיקת קורותיהם של חכמים מלמדת, כי ממוצע הילדים במשפחה הוא ארבעה (מבלי לקחת בחשבון את הנפטרים בקטנותם), כן עולה גם מרשימת הנספים בתנ"י.

ההגירה הנמשכת וגידולן של הקהילות מוכחים ממקורות שונים. יש בהם כדי להסביר גם את התפתחותם של מוסדות בקהילה, כך, למשל, חזרת ונשנית התופעה של עירעור רבים מבני הקהילה על זכות המערופיה (המנופוליון), שהחזקה עד אותם ימים בידי יחידים. קיומה בפועל של חזקה זו בעבר ובהווה

23 תשובת ר"י הכהן ור' אליעזר הגדול אל קהל טרוייש, כ"ב, ס' סימן קמב, וראה עליה להלן, עמ' 189 ואילך.

24 מחזור ויטרי, סימן פא; תשובות רש"י, מהדורת אלפנבין, סימנים צב, רעז, ובהערה הבאה.

25 "אם יש בבית הכנסת מניין מצומצם אין אחד מהם רשאי לצאת משהתחיל שליח צבור להתפלל עד שיגמר תפלתו, ואם התחיל קדיש או קדושה במניין, יגמר אף בלא מניין" (L. Finkelstein, *Jewish Self-Government in the Middle Ages*, New York 1964, p. 124). ראה שם גם התקנות בדבר "בני הכפרים הבאים לקהלות ביום כפור" (עמ' 123) ו"העוברים דרך עיירות וכפרים, אם יש שם מנין קבוע...". (עמ' 124). — עדות על "כפר" מעין זה בסביבות מגנצא, שבו גרו יהודים במספר מספיק כדי לקיים לעצמם בית-כנסת ומניין לתפילה, מצויה באחת מן השאלות, שהופנתה אל ר' יהודה הכהן: "בבית בכפר שלי גדרתי ציפוי זהב לעשות בראש ס"ת, וכשבאתי למעגנץ לקחתי חצי אונקויא זהב טוב ונתתי לשמעון לעשות...". (שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן תתעט). מהמשך דברי התובע מוכח, כי ספר התורה מצוי היה עמו בכפר ("וכשבאתי לבית ראייתו שהי' לבן"). קרוב הוא, כי אותו יהודי קשור היה בסחר בין הכפר (או אולי מנזר שבסביבתו) ובין העיר. מסופר שם, כי "פעמים רבות" הוא שהה במגנצא. וראה להלן, פרק ד, הערה 88.

26 מצינו מספר עדויות על גרים, אך קשה להניח, שמספרם היה משמעותי, וכי הם היו גורם של ממש בגידולו של היישוב היהודי.

עולה בבירור מן השו"ת²⁷, ורצון הקהילה לבטלו, או למכרו בממון למי שכבר החזיק בו בפועל, או אף קיבלו בירושה מאביו, אין לו הסבר אלא בתיאור היווצרותן של הקהילות, כמפורט לעיל, ובתהליך גידולן. כאשר מספר המשפחות בקהילה היה מועט, יכולות היו לחלק ביניהן את העיסוק במסחר לענפיו השונים ואת הקשרים עם הלכות הנכרים, וכל זאת כדי למנוע תחרות העלולה לפגוע בעסקיהם²⁸. המהגרים החדשים לא היו נכונים להסכים לכך לאחר שהסתגלו למקומם ולאחר שנמנו כשוויים עם שאר בני הקהילה. עמדת ההשפעה שהגיעו אליה — וכנראה אף הרוב שהיה להם בקהילה — הם שאיפשרו להם להצליח בעירעורם ולבטל את החזקות מימים עברו.

מאמצע המאה התשיעית ועד גזירות תתנ"ו (1096) באו אלינו ידיעות על קרוב לעשרים קהילות ברחבי גרמניה. הן מצויות בעיקר בשני מרכזים: האחד, בעמק הריינוס ובסביבה הקרובה אליו (בתוכן קהילות מגנצא, וורמייזא, שפירא, קולוניה, טריר ובוון); השני, בצפון-מזרח (בתוכן קהילות מאגדבורג, האלה, האמלן ומרסבורג על גדות האלבה והזאלה) היישוב בהן מאוחר בדרך כלל לקהילות של עמק הריינוס וסביבתו. עלייתן של ערים אלה והפיכתן למרכזי מסחר חשובים הן שמשכו את היהודים אליהן. בואם נתקבל ברצון על-ידי ההגמונים המקומיים, אשר ראו בהם גורם מסייע לפיתוח הסחר ולהרחבתו²⁹. בעיה קשה היא הערכת גודלה של האוכלוסייה היהודית באותן קהילות. שאלת הדימוגרפיה בכללה היא אחת הבעיות הקשות ביותר בחקר תולדות עם ישראל בימי-הביניים³⁰, ובשל היעדרן של אסמכתאות מהימנות מאתם ימים נאלצים אנו להסתמך על היקשים מאוחרים ועל אומדנות משוערים. אף בשאלה זו המקורות הטובים ביותר העומדים לרשותנו הם הכרוניקות על הגזירות בתתנ"ו וספרי הזכרת נשמות הקדושים, שנספו בשנה זו. במגנצא שבה נהרג רובם המכריע של בני הקהילה, היו בערך 1300 יהודים. ר' שלמה בר' שמשון מונה בה 1100 הרוגים³¹, וסיוע למניין זה ניתן להביא משמות הנספים ובני משפחותיהם, הנזכרים בספר הזכרת הנשמות של קהילה זו³².

27 ראה תחצו"ל, סימנים פו—פח. תשובות רגמ"ה הן.

28 על המערופיה ראה מה שכתבו אידלברג, *Historia Judaica*, Vol. XV, (1953), pp. 59-66, ואיגוס, *The Heroic Age*, pp. 79-86.

29 ראה הדיון בקהילות אלה בגרמניה יודאיקה, וכן להלן, בעמ' 10.

30 על הבעיה בכללותה ראה ס' בארון, הרחורים על הדמוגרפיה ההיסטורית היהודית בימי קדם ובימי הביניים, בנתיבי הגות ותרבות (ליובלו של א. טרסקובר), תל-אביב תש"ל, עמ' 31—45.

31 "שאלו נא וראו, ההיית עקידה כזאת מדורות מימות אדם הראשון. האם היו אלה ומאה עקידות ביום אחד, כולם כעקידת יצחק בן אברהם" — ספר גזירות אשכנז וצרפת, מהדורת הברמן, עמ' לב.

32 ראה S. Salfeld, *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches*, Berlin 1898 והדיון בגרמניה יודאיקה, א, עמ' 176—181. נראה חישובו של בלומנקרנץ (*WHJP, D.A.*, p. 165). כי הורים, אשר להם פחות משלושה

בוורמייזא היה מספרם של היהודים קטן במעט³³. מאידך גיסא, בקולוניה הייתה הקהילה גדולה יותר, וכנראה התקרב מניין בניה ל-2000. הארכיבישוף של קולוניה פינה את יהודי עירו ושיכנם בשבעה מקומות שונים כדי להצילם. באחד מהם בלבד, באילינרא (Altenahr), היו 300 מהם. גם ברגנסבורג הייתה קהילה גדולה וחשובה, ובתוכה אף כמה חכמים מובהקים. ככל הנראה היו בה כמה בתי-כנסת, דבר המעיד גם הוא על אוכלוסייה יהודית גדולה³⁴. את מספר יהודי גרמניה ערב הגזירות בתנ"ו ניתן לאמוד בכ-20,000 איש³⁵. מאחר שגידול זה נבע בעיקר מן הריבוי הטבעי, ניתן לשער, כי בסוף המאה העשירית היה מגינם בערך 4000, ואולי אף מעט למעלה מזה³⁶.

(ב) מעמדם המדיני, החברתי והכלכלי של היהודים
במאות העשירית והאחת-עשרה³⁷

חלק גדול מן החוקים הקשורים ביהודי אשכנז מקורו עוד בתקופה הרומית. גם בתקופת חלוקת הקיסרות הקארולינגית היו היהודים בגרמניה כפופים בעיקרו של דבר למשפט הרומי³⁸. בתחיקה הקשורה בהם מימי קארל הגדול בולטת העובדה, כי כבר בתקופה זו בא לידי ביטוי מעמדם המשפטי הנבדל. הם הופרדו מבחינת מעמדם בפני החוק מן הנוצרים, ולכך הייתה השפעה רבה גם על הדורות הבאים. הפרדה זו נבעה בין השאר גם מן העובדה, שהיהודים לא יכלו להישבע לקארל את שבועת האמונים, שבה נתחייבו כל נתיניו עם

- ילדים, היו מקרים חריגים. מרשימות אלה ומספר בניהם של חכמים במאה האחת-עשרה עולה, כי ממוצע הילדים החיים במשפחה היה באותם ימים ארבעה. 33
Germania Judaica, I, pp. 174 ff. ; Salfeld, *op. cit.*, pp. 5-8
- ראה גרמניה יודאיקה, שם, עמ' 69 ואילך, 285 ואילך ; בלומנקרנץ *Juifs et chrétiens etc.*, עמ' 37-39. 34
- כדעת בלומנקרנץ (הערה 32 לעיל), וקרובה לה דעת איגוס *Studies and Essays in Honor of A. A. Neuman*, Philadelphia 1962, pp. 1-3 35
- חלפו כארבעה דורות עד תנ"ו, ואת הריבוי הטבעי במשפחה אמדנו בממוצע בארבעה ילדים. 36
- נוקקנו לנושא זה כאן בשל זיקתו לתולדותיהם של חכמים ותולדות יצירתם, אך לא באנו, כמובן מאילו, אלא לתארו בקווים כלליים בלבד. דיון מפורט באלה ראה במיוחד אצל : J. Parkes, *The Jew in the Medieval Community*, New York 1938 ; G. Kisch, *The Jews in Medieval Germany*, New York 1970² ; B. Blumenkranz, *Juifs et chrétiens etc.* ; I. A. Agus, *The Heroic Age etc.* 37
- על מעמדם החוקי בגרמניה בהתפתחותו (כולל מעמדם לפי חוק הזרים הגרמני) ראה בספרות המגויה בהערה הקודמת, ובמיוחד בספרו של קיש. על מעמדם המדיני-חברתי במאה העשירית ראה גם אצל F. Lotter, *Zu den Anfängen der Deutschjüdischer Symbiose in frühottonischer Zeit*, *Archiv für Kulturgeschichte* 55 (1973), pp. 1-33 38

פרק עשירי

סיכום*

(א) מקומם ומעמדם של חכמים בחברה היהודית באשכנז הקדומה

שתי תופעות בולטות בחקר מעמדם של חכמים באשכנז הקדומה ומקומם בחברה היהודית בכללה: כוחם הרב והשפעתם המכרעת של חכמים על רובם הגדול של תחומי החיים השונים, והימנותם של חכמים אלה על מספר מצומצם של משפחות מיוחסות.

תופעה אחרונה זו בולטת במיוחד בקהילת מגנצא. למעשה, נמנו כל חכמיה המפורסמים עד שנת תתנ"ו עם צאצאיהן של חמש משפחות מיוחסות: קלונימוס, מכיר, אבון, ר"י הכהן ור' דוד הלוי. רק חכם אחד בלבד לא נכלל בקטיגוריה זו, והוא ר' יעקב בר' יקר. אך, לאמיתו של דבר, אין בידינו ידיעות של ממש על משפחתו. קרוב הוא, כי לא היו לו בנים ושושלתו לא נמשכה. בחלק ממשפחות אלה יכולים אנו לעקוב אחר השתלשלותן במשך חמישה-שישה דורות — משפחות קלונימוס, אבון, מכיר וכנראה גם ר"י הכהן. בזו של ר' דוד הלוי → רק במשך ארבעה דורות. בדורות אלה כולם תופשים בניהן עמדת בכורה בלעדית הן בהנהגת הקהילה והן בראשות הישיבה: בהוראה בה ובהרבצת תורה ככלל. משעקרו רבים ממגנצא אל שפירא בסוף המאה הי"א העבירו עמם מסורת זו של הנהגה. לא מצינו בה אף לא חריג אחד, על אף היותה למעשה קהילה חדשה.

תופעה זו חוזרת גם בוורמייזא. משפחות הלוי, ר' שלמה בר' שמשון (כנראה,

* מטרתו של סיכום זה היא לצייר תמונה כוללת יותר של כמה מן הבעיות הקשורות במישור בתורתם של החכמים, שפעולתם נסקרה בחיבור זה, ובמעמדם. דיון זה מבוסס בעיקרו על המקורות ועל הפרטים, שהובאו בפרקים השונים, ובדרך כלל הם לא הובאו שנית ולא נדונו מחדש, ובמקרים רבים אף לא צוינו במפורש, כדי למנוע כפילויות וחזרות (למעט מקורות עיקריים ספורים). להשלמת התמונה יש, לכן, צורך לחזור בכל נושא ונושא הנדון כאן אל המקורות והפרטים שהובאו בסקירת פעולתם של החכמים השונים.

החל מסבו, ר' אליקים) ואולי גם זו של ר' משה בר' אלכסנדרי מקבילות בכוחן, בהשפעתן ובמקומן המרכזי בהוראת התורה לאחיותיהן שבמגנצא. אך ודאי הוא, שאין תופעה זו מצויה בה באותה קיצוניות כפי שמקובלת הייתה במגנצא.

אבותיהם הראשונים של משפחות אלה מתוארים כמי שנמנו עם ראשוני המהגרים לאשכנז ועל היותם מפורסמים כבר במקום מוצאם, במעמדם ובתורתם. התופעה המפתיעה ביותר בעניין זה נובעת מהיקפה: ריכוזן של כל הפונקציות המדיניות, החברתיות והתרבותיות-דתיות בידי בניהן של משפחות אלה. הם הם ששימשו כמנהיגי הקהל ואף כמייצגיו לפני השלטונות: ר' שמעון בן יצחק בן אבון בראשית המאה האחת-עשרה, ר' משולם בר' משה בר' איתאל ובנו קלונימוס "הפרנס" בסופה, שלושת בני קלונימוס הזכרים כמקבלי הפריבילגיום מרודיגר בשפירא בשנת 1084 ור' שלמה בר' שמשון, שקיבלו מידי היינריך הרביעי בוורמיזא ב-1090. מכאן, שמשפחות אלה — לפחות בחלקן — שימשו גם ב"כתר תורה" וגם ב"כתר מלכות" כאחד.

לא מצינו תופעה מעין זו בקיצוניות כה רבה במרכז יהודי אחר במאות התשיעית—האחת-עשרה (ואף לא לאחריהן). מתיאורו של ר' נתן הבבלי עולה, כי בישיבה הבבלית נהגה, אמנם, הירארכיה רבה, וכי בנים ירשו את מקום אבותיהם:

וכך היה מנהגם אם נפטר א' מראשי כלות ויש לו בן הממלא את מקומו, יורש מקום אביו ויושב בו, ואפילו היה קטן בשנים. וכך מן החברים כשיפטר א' מהם אם היה בנו ממלא את מקומו יושב בו... ואם יהיה א' מהם מן הז' שורות גדול בחכמה מן האחר, אין מושיבין אותו במקומו מפני שלא ירשה מאביו, אבל מוסיפין לתת לו יותר מחוקו מפני חכמתו.¹

רב שרירא גאון מצא לנכון להדגיש באיגרתו, כי רב סעדיה גאון "לאו מן בני רבנן דמתיבתא הוה", וכי יום טוב כהנא מונה לגאון "אע"ג דאורג הוה"². אך מנגד נצבו בבבל במאות התשיעית והעשירית "בעלי בתים" ו"פינות העדה", בנקאים גדולים וסוחרים מצליחים, ששימשו ככוח שלישי רב-עוצמה בצד ראשי הגולה והגאונים. מסיפורו של ר' נתן עולה, כי במקרים רבים גדול היה כוחם של אלה משל האחרים, וכי הם מילאו תפקיד חשוב גם בהנהגת קהילות ישראל אשר בבבל וגם בייצוגן כלפי השלטונות. גם בספרד המוסלמית ובמצרים הפאטמית עלתה שכבה מצומצמת של חצרנים, שמילאו פונקציות כלכליות ומדיניות במערכת השלטון, ואשר השפעתם הייתה רבה על חיי החברה והרוח של אחיהם. לא מצינו עדות על קבוצה מעין זו, המתבססת על

1 גויבאור, סדר החכמים וקורות הימים, ב, אוקספורד 1895, עמ' 87.

2 מהדורת לוי, עמ' 116—117.

ביבליוגראפיה

רשימת קיצורים

תגמ"מ — תשובות גאוני מורח ומערב
תחצ"ל — תשובות חכמי צרפת ולותיר

- AJSR* — Association for Jewish Studies Review.
HUCA — Hebrew Union College Annual.
JJGL — Jahrbücher für Jüdische Geschichte und Literatur.
JJLG — Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft
JQR — Jewish Quarterly Review.
MGWJ — Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums.
PAAJR — Proceedings of the American Academy of Jewish Research.
REJ — Revue des Etudes Juives.
WHJP, DA — The World History of the Jewish People, The Dark Ages
ZfHB — Zeitschrift für hebräische Bibliographie.